

Znaczenie źródeł ikonograficznych dla odtwarzania początków historii udomawiania gęsi

Agnieszka Bartnik

*Uniwersytet Śląski, Instytut Historii, Zakład Historii Starożytnej,
ul. Bankowa 11, 40-007 Katowice*

Udomowienie zwierząt oraz roślin stanowiło olbrzymi krok w dziejach ludzkości. Obecność zwierząt w codziennym życiu ludzi znacząco wpłynęła na rozwój oraz zmiany w wielu dziedzinach zaczynając od diety, przez religię, kulturę, na rozwoju nauki kończąc. Poszczególne gatunki zwierząt były udomawiane na różnych terenach, po czym wraz z ludźmi stopniowo rozprzestrzeniały się na inne obszary. Współcześnie za najstarsze uważa się bliskowschodnie centrum neolityzacyjne, gdzie udomowiono m.in. owce, kozy, świnie czy bydło (Litwińczuk i Barłowska, 2014). Nieco inaczej wyglądała kwestia udomowienia gęsi, zwierząt równie istotnych dla świata śródziemnomorskiego jak owce czy bydło.

Bez wątpienia gęsi hodowane w starożytnej Grecji i Rzymie były ptakami udomowionymi, pochodzącymi od gęsi gęgawy, jednak trudno jednoznacznie określić, kiedy i gdzie po raz pierwszy podjęto próbę domestykacji tych ptaków. Wyniki badań archeozoologicznych czy analiza przekazów pisanych nie są w tej kwestii jednoznaczne. Z tego powodu warto sięgnąć po inne, niedoceniane przez część badaczy materiały, jakimi są źródła ikonograficzne. Materiał ilustracyjny pozwala określić wygląd oraz kolorystykę zwierząt, co ułatwia ustalenie gatunków pozostających w zainteresowaniu ludzi. Na podstawie ikonografii możemy także zawęzić chronologię dotyczącą obecności tych ptaków w bezpośrednim otoczeniu człowieka.

W przypadku gęsi istotny pozostaje fakt,

że nie wszystkie zostały udomowione w jednym ośrodku, z którego rozprzestrzeniałyby się na inne obszary. W przypadku niektórych gatunków zwierząt mówimy o tzw. udomowieniu politopycznym, co oznacza, że ludzie w różnych rejonach świata podejmowali próby udomowienia wielu różnych dzikich form tego zwierzęcia (Kozák, 2019; Biesiada-Drzazga, 2009; Riddell, 1943). Bez wątpienia, gęś należała do grupy zwierząt, których udomowienie przebiegło właśnie w taki sposób. Dodatkowo, mimo udomowienia tego gatunku ptaków nadal powszechnie wykorzystywano mięso, jaja czy pióra dzikich gęsi. Wspomniana kwestia jest niezwykle istotna, ponieważ – jak już wspomniałam – jednym z podstawowych źródeł do badań nad udomowieniem i użytkowaniem zwierząt w czasach prehistorycznych jest materiał kostny. Na stanowiskach archeologicznych często odnajduje się kości ptaków, zarówno udomowionych jak i dzikich. Niemniej, w przypadku drobiu bardzo trudno na podstawie tych znalezisk jednoznacznie określić, do jakiej formy one należą.

Żeby mówić o gatunku jako o udomowionym musi zajść szereg zmian, w tym powinny pojawić się tzw. cechy udomowieniowe. Pod tym pojęciem rozumiemy cechy powstałe w warunkach udomowienia w następstwie selekcji dokonanej przez człowieka (Lasota-Moskalewska, 2005; Bökönyi, 1989). Wspomniane cechy dzieli się na trzy grupy: 1) cechy morfologiczne, 2) cechy fizjologiczne i 3) cechy behawioralne. Pierwsza kategoria jest niezwykle istotna dla ustalenia

momentu udomowienia poszczególnych gatunków, w tym gęsi. Cechy fizjologiczne i behawioralne nie mogą być brane pod uwagę, ponieważ są nieuchwytnie w materiale archeologicznym (Molnár i in., 2002). W przypadku cech morfologicznych istotna jest zmiana wielkości ciała, jego kształtu czy odmienna kolorystycznie pokrywa ciała pozwalająca ustalić, czy mamy do czynienia ze zwierzętami dzikimi czy udomowionymi (Ebinger i Löhmer, 1987). Niemniej, w przypadku ptaków, ze względu na niewielki odsetek ich kości w materiale archeozoologicznym oraz stan zachowania kości, skóry, piór itd., nie można jednoznacznie określić, czy szczątki należą do zwierzęcia udomowionego czy dzikiego (Bocheński i in., 2000; Makowiecki, 1993).

Spośród licznych gatunków ptaków najwcześniej udomowiono kurę (Połtowicz, 2013; Miao i in., 2012; West i Zhou, 1988), gęś oraz kaczkę (Książkiewicz, 2006; Różewicz i Kaszperuk, 2017; Różewicz, 2014; Kozuszek, 2012).

Gęś należy do rzędu blaszkodziobych (*Anseriformes*), rodziny kaczkowatych (*Anatidae*) i podrodziny gęsi (*Anserinae*). Niektóre z gatunków należących do podrodziny gęsi, w tym gęś gęgawa, gęś nilowa, gęś białoczelna itd. prawdopodobnie uległy w starożytności czasowemu udomowieniu lub oswojeniu, jednak dokładne określenie chronologii jest w tym przypadku niezwykle trudne lub wręcz niemożliwe.

Chronologię udomowienia poszczególnych gatunków zwierząt, w tym gęsi zazwyczaj odtwarza się na bazie materiałów archeozoologicznych (Heikkinen i in., 2019) oraz w niektórych przypadkach źródeł pisanych. Mocno niedocenianą grupę źródeł stanowią materiały ikonograficzne. Podstawą do określenia czy mamy do czynienia z gatunkiem udomowionym są tzw. cechy udomowieniowe. Badacze, oceniając zachowany materiał kostny szukają tych właśnie zmian. Cechy morfologiczne świadczące o udomowieniu lub pozwalające określić, jakie gatunki próbowano oswajać lub udomawiać, są znakomicie widoczne na materiale ikonograficznym. Dodatkowo, w przypadku ptaków ikonografia do-

starcza bardzo ważnych a często nieuchwytnych ze względu na typ materiału informacji na temat koloru upierzenia. W przypadku ptaków zmiana barwy upierzenia jest jedną z ważnych cech świadczących o domestykacji oraz działaniach hodowlanych. Niestety, pióra nie należą do często spotykanych znalezisk, ponieważ zazwyczaj słabo zachowują się w materiale kopalnym.

Potencjalne znaczenie materiałów ikonograficznych dla odtwarzania początków historii udomowienia zwierząt znakomicie widać na przykładzie domestykacji gęsi. Ptaka udomowiono bądź podejmowano próbę jego udomowienia w wielu miejscach na świecie, bazując przy tym na różnych dzikich gatunkach. Oprócz gęsi gęgawy (*Anser anser*), która jest uznawana za przodka europejskiej gęsi domowej, podejmowano także próby udomowienia m.in. gęsi białoczelnej (*Anser albifrons*), występującej w północnej Eurazji oraz Ameryce Północnej (Banks, 2011) czy gęsi łabędzioskiej (*Anser cygnoides*), zamieszkującej Mongolię, wschodnią Rosję oraz północne Chiny, gdzie została udomowiona prawdopodobnie w X wieku p.n.e., dając początek chińskiej gęsi domowej. Ptaki te charakteryzują się brązowo-szarym umaszczeniem grzbietu z białym brzuchem. Szyja miała kasztanowo-brązowy wierzch i białe boki. Kuper ptaka jest biały a dziób czarny o niebieskawym połysku (Wójcik i Smalec, 2008). Część z tych prób zakończyła się niepowodzeniem, niemniej dzięki materiałowi ikonograficznemu jesteśmy w stanie ze znaczną dokładnością określić, jakie dzikie gatunki próbowano oswoić bądź udomowić, a także w przypadku których działania te zakończyły się sukcesem.

Za przodka europejskiej gęsi domowej, hodowanej już w starożytnej Grecji i Rzymie, uznaje się dużego wędrownego ptaka – gęś gęgawę (Rooth, 1971). Gęś gęgawa zimuje w rejonie Morza Śródziemnego, a także w południowej i środkowej Azji (Carboneras i in., 2014). Przeloty tych ptaków przypadają na luty-marzec oraz wrzesień-listopad. Wyróżnia się dwa podgatunki gęsi gęgawy: 1) *Anser anser* występującą w północnej i środkowej Europie (Podhrázký i in., 2017) oraz

2) *Anser anser rubrirostris* żyjącą we wschodnio-środkowej Europie oraz w Azji (Scott i Rose, 1996). Ptaki obydwu płci charakteryzują się szaropielatą barwą. Grzbiet i boki mają ciemniejszy odcień z poprzecznym prążkowaniem, a spód jest jaśniejszy z ciemnym prążkowaniem. Brzuch i podogonie są białe. Nogi mają kolor różowy, natomiast dziób gęgawy europejskiej jest pomarańczowy w odróżnieniu od ptaków żyjących w środkowej i południowej Azji, których dziób przybiera barwę różową (Hugo, 2002). Gęgawa żywi się przede wszystkim trawą, ale może wykorzystywać także liście, młode pędy, zboża oraz różne owoce. Ptaki zakładają gniazda w pobliżu zbiorników wodnych, zazwyczaj na kępach w szuwarach. Gniazda mają 20 cm głębokości oraz 40 cm wysokości i są zbudowane z łodyg oraz liści trzciny. Samice składają 4–6 brunatnobiałych, matowych jaj, z których po 28 dniach wysiadywania wykluwają się gąsiątka. Młode tuż po wykluciu są zdolne do żerowania, pływania, biegania i nurkowania. Latać zaczynają w wieku 2–3 miesięcy.

W śródziemnomorskim kręgu kulturowym gęsi odgrywały dużą rolę w gospodarce, kulturze oraz religii. Istotnym momentem w dziejach ludów zamieszkujących te tereny była domestykacja gęsi gęgawy, którą w formie udomowionej hodowano już w starożytnej Grecji i Rzymie. Trudno jednoznacznie określić, gdzie udomowiono tego ptaka, niemniej najstarsze ślady sugerujące początki domestykacji nie pochodzą z terenów starożytnej Grecji. Materiał źródłowy wskazuje, że należy ich szukać na terenach należących w starożytności do państwa egipskiego. Ze względu na zachowany materiał osteologiczny można zakładać, że w Egipcie gęsi były znane już w V tysiącleciu p.n.e., co potwierdzają stanowiska archeologiczne, na których odkryto ślady ich kości w obrębie siedzib ludzkich (Boessneck, 1988). Odnalezienie materiału kostnego bynajmniej nie oznacza, że chodziło o udomowioną gęś, na co wskazują znaleziska z datowanego na V tysiąclecie p.n.e. neolitycznego stanowiska w delcie Nilu. Badacze odkryli w jego obrębie m.in. kości gęsi gęgawy. Jak już wspomniano, „problem” ze

znaleziskiem polega na tym, że nie można jednoznacznie określić, czy odnaleziony materiał kostny należy do już udomowionej gęsi czy jeszcze formy dzikiej. Wprawdzie ilość odnalezionych kości zdaje się sugerować duże zainteresowanie tymi ptakami, ale ich wygląd nie pozwala na wyciąganie jednoznacznych wniosków (Katzmann, 1990). Odnalezione kości z powodzeniem mogą należeć do dzikich ptaków, które stanowiły popularną zwierzynę łowną w starożytnym Egipcie (Brewer, 2002; Otto, 1950).

Informacji na temat udomawiania i użytkowania gęsi w starożytnym Egipcie dostarczają także przedstawienia ikonograficzne tych ptaków. Zachowany materiał osteologiczny, datowany na V tysiąclecie p.n.e. nie jest rozstrzygający w kwestii chronologii początków udomowienia, dlatego za pomocne należy uznać przekazy pisane oraz przedstawienia ikonograficzne. Na ich podstawie można podjąć próbę nie tylko zawężenia chronologii udomowienia gęsi, ale także odpowiedzieć na pytanie, jakie gatunki tych ptaków próbowali oswoić lub udomowić starożytni Egipcjanie. Wiadomo, że w kręgu zainteresowań starożytnych pozostawała nie tylko gęś gęgawa (*Anser anser*), ale także wiele innych lokalnych gatunków, w tym gęś nilowa (*Alopochen aegyptiaca*), gęś białoczelna (*Anser albifrons*) czy gęś zbożowa (*Anser fabalis*).

Wprawdzie najstarsze ślady gęsiich kości odnajdywane w obrębie siedzib ludzkich są datowane na V tysiąclecie p.n.e., ale ikonograficzne przedstawienia tych ptaków pojawiły się dopiero w okresie Starego Państwa, czyli III tysiąclecia p.n.e. Najstarsze ikonograficzne wyobrażenia gęsi są datowane na okres panowania IV i V dynastii (ok. 2600–2345 p.n.e.). Na płaskorzeźbach oraz malowidłach ukazano wiele scen z regionalnymi gatunkami gęsi. Malowano je w wielu różnych sytuacjach, m.in. jako obiekt polowań, w czasie karmienia przez człowieka, podczas wypasu itd. Bez wątplenia niektóre z przedstawionych gatunków ptaków próbowano udomowić, na inne tylko polowano, a w przypadku niektórych, jak np. gęsi gęgawy – domestykacja zakończyła się sukcesem.

sem. Dokładna analiza zachowanego materiału ikonograficznego powinna umożliwić określenie, które z nich podlegały próbom udomowienia, z którymi gatunkami zakończyło się to sukcesem, a także w jakim okresie możemy mówić o gęsi jako o udomowionej.

Niezwykle piękne oraz istotne dla badaczy wizerunki gęsi umieszczono na reliefie pochodzącym z Meidum z grobowca księcia Nefermaata, syna faraona Snofru (Harpur, 2001). Datowane na okres panowania IV dynastii malowidło jest niezwykle ważne, ponieważ przedstawiona na nim fauna i flora starożytnego Egiptu została oddana przez artystę w niezwykle realistyczny sposób (Wilkinson, 1979). Jego wagę dodatkowo podnosi fakt, że zachowało się w pełnych barwach, co zdecydowanie ułatwia identyfikację przedstawionych na nim zwierząt. Dla badań nad początkami udomowienia gęsi niezwykle istotne są umieszczone na malowidle wizerunki ptaków. Ukazano na nim sześć gęsi należących prawdopodobnie do trzech gatunków (fot. 1). Ich obecność jasno wskazuje, że w okresie Starego Państwa pozostawały one w sferze zainteresowań Egipcjan. Można przypuszczać,

że przynajmniej podejmowano próby ich oswojenia. Część badaczy uważa, że na malowidle ukazano trzy pary ptaków. Niektórzy wspominali, że należy je identyfikować z m.in. 1) gęsią gęgawą (*Anser anser*); 2) gęsią białoczelną (*Anser albifrons*); 3) gęsią nilową (*Alopochen aegyptiaca*) lub 4) gęsią zbożową (*Anser fabalis*). Niektórzy wspominają także, że na malowidle uwieczniono bernikłę rdzawoszyją (*Branta ruficollis*). Z uwagi na uwidocznione szczegóły oraz kolorystykę należy jednoznacznie stwierdzić, że w komorze grobowej namalowano sekwencję ukazującą kolejno: gęś gęgawą, 2 gęsi białoczelną, 2 bernikłę rdzawoszyję oraz ponownie gęś gęgawą. Analiza kolorów jasno wskazuje, że na malowidle przedstawiono dzikie ptaki. Zarówno w umaszczeniu jak i budowie ciała nie widać zmian świadczących o domestykacji. W ostatnich latach malowidło wzbudziło nowe zainteresowanie. Francesco Tiradritti podniósł kwestię autentyczności malowidła, uznając je za fałszerstwo. Swoje zdanie opierał m.in. na wyglądzie uwidocznionych ptaków (Vannini, 2015). W grobowcu przedstawiono także scenę polowania na wypasające się gęsi nilowe.

Fot. 1. Relief z grobowca Nefermaata
Phot. 1. Relief from the tomb of Nefermaat

Ikonograficzne wyobrażenie kilku odrębnych gatunków gęsi zachowało się także w datowanym na okres Starego Państwa (V dynastia) grobowcu księcia Raemkai, syna faraona Menkauhor i królowej Meresankh IV. Na płaskorzeźbie ukazano gęś gęgawą (*Anser anser*), gęś białoczelną (*Anser albifrons*) oraz kaczki. W niższej linii przedstawiono prawdopodobnie gęś gęgawą różowodziobą (*Anser anser rubrirostris*), parę gęsi nilowych (*Alopochen aegyptiaca*) oraz inne ptaki. Gatunki ptaków można rozpoznać na pod-

stawie charakterystycznych cech wyglądu, niemniej płaskorzeźba nie ukazuje ich umaszczenia. Trzy różne gatunki gęsi widnieją także na reliefie pochodzącym z mastaby datowanej na okres V dynastii (Steindorff, 1913). Odnaleziono tam płaskorzeźbę przedstawiającą trzy różniące się morfologicznie gęsi, określone jako Hp, rA oraz px.t. W grobowcu umieszczono także płaskorzeźbę ukazującą scenę karmienia gęsi i żurawi – scena sugeruje co najmniej oswojenie, jeśli nie początki domestykacji (Wild, 1953).

Fot. 2. Grobowiec Ka-Gemni, Sakkara
Phot. 2. Tomb of Ka-Gemni, Sakkara

Fot. 3. Grobowiec Ka-Gemni, Sakkara
Phot. 2. Tomb of Ka-Gemni, Sakkara

Piękna scena przedstawiająca kilka gatunków ptaków, w tym gęsi, pochodzi z datowanego na okres panowania VI dynastii grobowca Ka-Gemni, wezyra i zięcia faraona Teti (fot. 2). Na płaskorzeźbie uwidoczniiono gęsi karmione przez opiekuna. Ukazana scena jasno wskazuje, że ptaki te były utrzymywane przez ludzi, a zatem dochodziło do prób udomowienia, a przynajmniej oswojenia. W grobowcu odnaleziono także płaskorzeźbę ukazującą ptaki, w tym gęsi pasące się na łące (fot. 3).

Ciekawy jest także obraz wyryty na re-

liefie odkrytym w grobie Ptahhotepa. Ukazano na nim swobodnie pasące się gęsi o różnorodnym ubarwieniu. Na podstawie różnic w umaszczeniu badacze sądzą, że także na tym reliefie pokazano co najmniej trzy gatunki gęsi. Sugerują również, że taki wypas ptaków, jaki został ukazany na malowidle, wskazuje na oswojenie zwierząt (Boessneck, 1988). Tezę tę potwierdzają także fragmenty reliefów, na których ukazano Egipcjan karmiących ptaki (fot. 4). Karmienie zwierząt sugeruje próby udomowienia, a przynajmniej oswojenie zwierząt.

Fot. 4. Relief z grobowca Ptahhotepa
Phot. 4. Relief from the tomb of Ptahhotep

Ptaki, w tym gęsi trzymano w dużych wolierach, często nawet po kilka tysięcy sztuk, co potwierdza m.in. zapis z papyrusu Harris (Grandet, 1994). W spisie ptaków wymieniono 6820 gęsi nazywanych *re*, 1534 gęsi określanych jako *czerep* oraz 4060 gęsi nieśnych. Prawdopodobnie przynajmniej ostatni z wymienionych rodzajów gęsi był udomowiony. Przekaz jasno wskazuje, że ptaki te były hodowane ze względu na jaja, a wzrost nie-

śności jest jedną z oznak udomowienia. Chwytność ptaków i trzymanie ich w obrębie siedzib ludzkich potwierdzają także malowidła oraz reliefy, na których możemy zaobserwować sceny wypadu ptaków czy ich karmienie przez opiekunów.

Uważa się, że w starożytnym Egipcie podjęto próbę udomowienia zamieszkującej subsaharyjską Afrykę, dolinę Nilu oraz basen Morza Śródziemnego gęsi nilowej (*Alopochen aegyptia-*

ca) (Mangnall i Crowe, 2002). Ptaki z tego gatunku charakteryzują się rdzawo-brązową barwą, jaśniejszym spodem ciała oraz ciemnobrązową obwódką wokół oczu i obrączką w tym samym kolorze na szyi. Spody skrzydeł mają białozielone umaszczenie a dziób oraz nogi – różowe (Kear, 2005; Sutherland i Allport, 1991). Wiele wskazuje, że gęś nilowa (*Alopochen aegyptiaca*) została udomowiona czasowo lub tylko oswojona. Ptaki te zostały przedstawione na wielu malowidłach i reliefach, jednak w późniejszych okresach nie wspomniano o nich jako zwierzętach hodowlanych, nie odnaleziono także śladów osteologicznych potwierdzających trwałość udomowienia. Nawet, jeżeli podejmowano próby udomowienia tego ptaka, to równocześnie polowano na formę dziką. Na

fiasco domestykacji wskazuje także ikonografia; sceny ukazujące dzikie ptaki malowano nawet w okresie XVIII dynastii (ok 1550–1292 p.n.e.). Jednym z piękniejszych przedstawień jest pochodząca z grobu Nebauma scena polowania (fot. 5). W kaplicy grobowca ukazano Nebauma na łodzi, w towarzystwie żony i córki, polującego na egipską faunę, w tym gęś nilową. Identyfikacja ptaka nie budzi wątpliwości, ponieważ ukazano go w typowym rdzawo-brązowym umaszczeniu z wyraźnym jaśniejszym podbrzuszem. Ukazywanie gęsi nilowej przede wszystkim w scenach polowań jasno wskazuje, że ptaki te nie zostały trwale udomowione tak jak inne gatunki. Być może w pewnych okresach były one trzymane w wolierach, ale nie ma dowodu na trwałą ich domestykację.

Fot. 5. Polowanie na bagnach, grobowiec Nebamuna
Phot. 5. Hunting in the marshes from the tomb of Nebamun

Na podstawie badań archeozoologicznych uzupełnionych analizą ikonografii można stwierdzić, że początki udomowienia gęsi w starożytnym Egipcie przypadają dopiero na około III, a nie jak początkowo sądzono V tysiąclecie p.n.e. Omówione powyżej malowidła i płasko-rzeźby przedstawiające gęsi o różnym ubarwieniu potwierdzają tezy badaczy, że Egipcjanie podejmowali próby oswojenia i udomowienia wszystkich występujących w okolicy gatunków gęsi. Początkowo prawdopodobnie udomowienie miało miejsce przede wszystkim na południu, natomiast szerszy zakres występowania udomowionej gęsi należy datować dopiero na II tysiąclecie p.n.e. (Bard, 1999). Część gatunków uległa jedynie czasowemu oswojeniu czy udomowieniu, co potwierdza materiał archeologiczny i ikonograficzny. Ptaki przedstawiane na reliefach w większości przypadków nie posiadają cech wskazujących na udomowienie, tak więc ukazywano zwierzęta dzikie lub jedynie oswojone.

Na podstawie zachowanych szczątków kostnych oraz ikonografii należy uznać, że pierwsze próby udomowienia podjęto w III tysiącleciu p.n.e. Przejściowo na różnych terenach oswajano oraz udomawiano różne gatunki gęsi, niemniej ptaki, które rozprzestrzeniły się w starożytnej Grecji i Rzymie, pochodziły od gęsi gęgawy, prawdopodobnie najwcześniej udomowionej właśnie w starożytnym Egipcie. W odniesieniu do tego rejonu geograficznego materiał ilustracyjny jest jednym z kluczowych źródeł pozwalających określić, jakimi gatunkami gęsi interesowali się starożytni Egipcjanie. Znacznie trudniej określić, kiedy doszło do domestykacji oraz upowszechnienia hodowli gęsi w antycznej Grecji, niemniej w I tysiącleciu p.n.e. były już znane i hodowane. W przypadku Grecji materiał ilustracyjny nie

odgrywa aż tak istotnej roli ze względu na jego charakter. Zachowane rzeźby oraz wyobrażenia na wazach nie pozwalają wychwycić charakterystycznych cech upierzenia, dzięki którym moglibyśmy jednoznacznie rozpoznać gatunek lub wskazać cechę domestykacyjną, jaką była zmiana koloru upierzenia. Na większą skalę hodowla gęsi rozpowszechniła się w okresie I wieku p.n.e. w Rzymie, gdzie wykorzystywano nie tylko ich mięso i jaja, ale także pióra, które stały się ważnym produktem. Na tym etapie ptaki hodowane przez Rzymian były już w pełni udomowione, a prace hodowlane prowadzono w kierunku uzyskania białych piór, cenionych właśnie ze względu na kolor. Gęsi spopularyzowane przez Rzymian nie straciły na znaczeniu także po upadku cesarstwa zachodniorzymskiego. Znaczenie tych zwierząt nie zmalało, o czym świadczą nie tylko wzmianki w kronikach, ale także bogaty materiał ilustracyjny, pozwalający śledzić dalsze zmiany pokroju uzyskane w wyniku prac hodowlanych.

W średniowieczu ptaki hodowano dla ich puchu, mięsa, wątróbek oraz tłuszczu. Stanowiły także ważną potrawę przygotowywaną na liczne święta religijne (Weiss Adamson, 2004). W porównaniu do czasów antycznych wzrosło także zainteresowanie jajami oraz piórami wykorzystywanymi przy produkcji strzał (Ervynck, 1993). Sposób użytkowania gęsi w średniowieczu i czasach nowożytnych znacząco wpłynął na zmianę ich pokroju, co znalazło swoje odzwierciedlenie nie tylko w literaturze zoologicznej, ale także w sztuce.

Dzięki bogatemu materiałowi ilustracyjnemu – nie tylko w przypadku gęsi, ale także wielu innych gatunków – możemy śledzić zmiany morfologiczne, będące podstawą do wyróżniania odrębnych, zupełnie nowych ras tych zwierząt.

Literatura

- Banks R.C. (2011). Taxonomy of Greater White-fronted Geese (Aves: *Anatidae*). Proceedings of the Biological Society of Washington, 124: 226–233.
- Bard K.A. (ed.) (1999). Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt, London & New York.
- Biesiada-Drzazga B. (2009). Historia udomowienia gęsi. Przegląd Hodowlany, 77 (7): 19–21.
- Bocheński Z., Lasota-Moskalewska A., Tomek T. (2000). Podstawy archeozoologii. Ptaki, Warszawa.
- Boessneck J. (1988). Die Tierwelt des Alten Ägypten, München.
- Bökönyi S. (1989). Definitions of animal domestication. In: The Walking Larder. Patterns of domestications, pastoralism and predation, J. Clutton-Brock (ed.), London.
- Brewer D. (2002). Hunting, animal, husbandary and diet in ancient Egypt. In: A history of the animal world in the ancient Near East, B.J. Collins (ed.), London, pp. 425–456.
- Carboneras C., Kirwan G.M., Garcia E.F.J. (2014). Greylag Goose (*Anser anser*), Barcelona.
- Ebinger P., Löhmer R. (1987). A volumetric comparison of brains between greylag geese (*Anser anser* L.) and domestic geese. Journal für Hirnforschung, 28 (3): 291–299.
- Ervynck A. (1993). The role of birds in the economy of medieval and post-medieval Flanders: A diversity of interpretation problems. Archeofauna, 2: 107–119.
- Grandet P. (1994). Le papyrus Harris I (BM 9999), Cairo.
- Harpur Y.M. (2001). The tombs of Nefermaat and Rahotep at Maidum, Oxford.
- Heikkinen M.E., Ruokonen M., White T.A., Alexander M.M. et al. (2019). Long-term reciprocal gene flow in wild and domestic geese reveals complex domestication history. G3. Genes. Genomes. Genetics, 10 (9): 1–38.
- Hugo S. (2002). Origins and breeds of domestic geese. In: Geese: the underestimate species, R. Buckland, G. Guy (eds), New York.
- Katzmann L. (1990). Tierknochenfunde aus Elephantine in Oberägypten (Grabungsjahre 1976 bis 1986/1987). Vogel, Reptilien, Fische und Mollusken, München.
- Kear J. (ed.) (2005). Ducks, geese and swans, Oxford.
- Kozák J. (2019). Variations of geese under domestication. World's Poultry Science Journal, 75 (2): 247–260.
- Kożuszek R. (2012). Protoplaści naszego drobiu. Poradnik Gospodarski, 2: 24–27.
- Książkiewicz J. (2006). Kaczka krzyżówka – *Anas platyrhynchos* L., znaczy płaskonosa. Wiadomości Zootechniczne, XLIV, 1: 25–30.
- Lasota-Moskalewska A. (2005). Zwierzęta udomowione w dziejach ludzkości. Warszawa.
- Litwińczuk Z., Barłowska J. (2014). Zwierzęta w życiu człowieka. Medycyna Weterynaryjna, 70 (4): 248–253.
- Makowiecki D. (1993). O możliwościach poznawczych i niektórych problemach metodycznych w archeozoologii polskiej. Archeologia Polski, 38 (1): 37–49.
- Mangnall M., Crowe T. (2002). Population dynamics and the physical and financial impacts to cereal crops of the Egyptian Goose *Alopochen aegyptiacus* on the Agulhas Plain, Western Cape, South Africa. Agriculture, Ecosystems & Environment, 90: 231–246.
- Miao Y.-W., Peng S.-M., Wu G.-S. et al. (2012). Chicken domestication: an updated perspective based on mitochondrial genomes. Heredity, 110: 277–282.
- Molnár M. et al. (2002). The effects of the domestication on the behaviour of goose under intensive conditions. Acta Agraria Kaposváriensis, 6 (2): 278.
- Otto E. (1950). An ancient Egyptian hunting ritual. Journal of Near Eastern Studies, 9 (3): 164–177.
- Podhrázký M., Musil P., Musilová Z. et al. (2017). Central European Greylag Geese *Anser anser* show a shortening of migration distance and earlier spring arrival over 60 years. Ibis, 159: 352–365.
- Połtowicz K. (2013). Śladami udomowienia kury. Polskie Drobiarstwo, 20 (6): 26–31.

- Riddell H.W. (1943). The domestic goose. *Antiquity*, 17: 148–155.
- Rooth J. (1971). The occurrence of the greylag goose, *Anser anser* in the Western part of its distribution area. *Ardea*, 59: 17–27.
- Różewicz M. (2014). Kaczka piżmowa (*Cairina moschata*). *Fauna & Flora*, 8 (187): 7–9.
- Różewicz M., Kaszperuk K. (2017). Charakterystyka kaczki piżmowej (*Cairina moschata*). *Wiadomości Zootechniczne*, LV: 55–66.
- Scott D.A., Rose P.M. (1996). Atlas of *Anatidae* populations in Africa and Western Eurasia. Wageningen.
- Steindorff G. (1913). *Das grab des Ti*, Hinrichs'sche Buchhandlung, Leipzig.
- Sutherland W.J., Allport G. (1991). The distribution and ecology of naturalized Egyptian Geese *Alopochen aegyptiaca* in Britain. *Bird Study*, 38 (2): 128–134.
- Vannini S. (2015). Who painted the Meidum Geese? *Archaeology*. A publication of the Archaeological Institute of America, April 2015.
- Weiss Adamson M. (2004). *Food in medieval times*. Westport-London.
- West B., Zhou B.-X. (1988). Did chickens go North? New evidence for domestication. *Journal of Archaeological Science*, 15 (5): 515–533.
- Wild H. (1953). *Le tombeau de Ti*. Fascicule 2, Cairo.
- Wilkinson Ch.K. (1979). Egyptian wall paintings: The Metropolitan Museum's collection of facsimiles. *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, 36, 4: 2–3, fig. 1.
- Wójcik E., Smalec E. (2008). Description of the *Anser cygnoides* Goose Karyotype. *Folia Biologica*, Kraków, 56: 37–42.

THE IMPORTANCE OF ICONOGRAPHIC SOURCES FOR RECONSTRUCTING THE ORIGINS OF THE HISTORY OF GOOSE DOMESTICATION

Summary

Iconographic sources can play a significant role in animal domestication research. In the case of the beginnings of the history of goose domestication, iconographic material is particularly valuable because in archaeozoological material it is difficult to determine whether the bone material belongs to wild or domesticated animals. The analysis of archaeozoological and iconographic material allows establishing that some of the oldest traces confirming the presence of geese in the human environment come from ancient Egypt. On the Nile, attempts were made to domesticate a Greylag Goose, Nile Goose, White-fronted Goose and Bean Goose. The interest in these birds is confirmed by the paintings discovered in the tombs of Nefermaat, Ptahhotep or Ka-Gemni. The paintings show the aforementioned species of geese in various situations – as a hunting object, grazing in a meadow or fed by humans, which indicates an attempt to domesticate. Eventually, the Greylag Goose was permanently domesticated and became the ancestor of the domestic goose bred in Ancient Greece and Rome. In the case of other species, such as the Nile, white-fronted or grain goose, we can only speak of temporary domestication or even only gentling.

Key words: domestication of geese, archaeozoological sources, iconographic material, ancient Egypt